

Veszprémi László

EGY ÁRPÁD-KORI FERENCES KÉZIRAT ASSISIBEN

Az utóbbi években készült el az assisi Ferences Könyvtár (Bibliotheca ad Sacrum Conventum Assisiensem) kéziratára katalógusának egy újabb kiadása.¹ Így a jelen közleményben ismertetett kézirat azonosítása is a katalógus tudós minorita szerzőjét, Cesare Cenci-t, OFM dicséri. A 607. számmal jelzett latin pergamen misekönyvet már az 1894-ben megjelent első katalógus is leírta, igaz igen elnagyoltan. Az olasz szemnek furcsának tűnő possessor-bejegyzést is közölte, mégis a kézirat tartalmára semmilyen megjegyzést nem tett.² A korábbi szakirodalom más vonatkozásban is hivatkozott a kéziraatra, így Szent Ferenc misekönyörgéseivel kapcsolatban, de ez egyszerűen annak köszönhető, hogy a kódex a ferencesek történeke első századából származik, és kéznél volt az Assisiben dolgozó kutatóknak.³

Lássuk Cenci katalógusa alapján a kódex leírását, amit 1988 áprilisi látogatásunk alkalmából személyesen is ellenőriztünk. A pergamen kézirat 13. századi írású, két kolumnás, 84 folióból áll, mérete: 165×120 mm, kötése 19. századi, már jelenlegi őrzési helyén készült. A f. 84. verzón látható a possessor-bejegyzés „Liber fratris Lazari de Saray”. A korábbi feldolgozóval szemben Cencinek feltűnt a ferences sanctoraléhoz nem tartozó szentek sora: István király, László király és Imre. A névsor számára is félreismerhetetlenül magyarországi használatra utalt, s ez nem jelent kevesebbet, mint hogy a hazai kodikológia egy újabb, ferences eredetű Árpád-kor végi kézirattal gyarapodott.

Ami a kézirat datálását illeti, a katalóguskészítők helyesen datálták a 13. századra, illetve a kézirat későbbi bejegyzéseit a 14. századra. (A possessor-bejegyzés ezen legkésőbbi bejegyzések után következik csak.) A kódex írása igényes, jól olvashatóságra és kedvező összképre törekvő gótikus könyvirás, amely azonban az oklevélírással jellemző sajátosságokat is mutat. Ez nemcsak a betűk duktusában, bizonyos betűtagoknak rendszeresen a vonal alatti meghosszabbításában, hanem egyes betűszárak zászloszerű kiképzésében is megnyilvánul. Nem is véletlen, hogy párhuzamos írásmintákat inkább az oklevelek között találunk az 1250-es évektől kezdve. A betűtípust jól mutatja egy francia királyi (1261-ben kelt), egy cseh királyi (1259-es)⁴, vagy egy lengyel hercegi (1254-ben kelt)⁵ oklevél. A magyar királyi oklevelek az 1240-es években ennek az írástípusnak még egy kevésbé kiértelt változatát mutatják, ebben az összefüggésben talán még V. István okleveleire lehetne hivatkozni.⁶

A kódex törzsrészét egy kéz másolta, kétféle betűnagyságban, ami a f. 66. rektón, a Szent Ferenc misekönyörgéseit bemutató képen is jól látszódik. (38. kép) A nagyobb betűtípust a könyörgésekhez alkalmazta a másoló, míg a kisebb betűtípust a többi lejegyzendő szöveghez. A másoló kezek összehasonlítása alapján valószínűsíthető, hogy a kéziratot a magyar szenteket is tartalmazó résszel bezárólag (39., 40., 41. kép) helyben és időben közel egyszerre másolták, azaz minden bizonnyal Magyarországon. A másoló kezek közel egykorúak, csak a betűkötésekben mutatnak apró eltéréseket. A kezek között az iniciálék azonossága teremt kapcsolatot, és igazolja előző állításunkat.⁷

A datálást látszólag segítenék a sanctorale nevei, ami tekintettel a korai ferences missálék elzárkózására, nem is érdektelen. Míg a főszövegben, a sanctoraléban csak Szent Ferenc ünnepe kapott helyet – ennek hangsúlyos és kiemelt voltát egy igen díszes iniciálé teszi

vitathatatlaná —, a többi, ferencesek által tisztelt szent a votív misék közé szorult. A szöveg igen korai voltára utal az is, hogy Ferencnek sincsen vigiliája, oktávája, translatioja. Így hiányzik Páduai Szent Antal is, akit 1232-ben avattak szentté, hanem egy későbbi kéz az ünnepénél a margóra jegyezte be (f. 58. v.), s még csak nem is a votív misékhez. A függelék misék közé került az 1255-ben szentté avatott Szent (Assisi) Klára és magyarországi Szent Erzsébet (szentté avatva 1235), Alexandriai Szent Katalin és Antiochiai Szent Margit Szentháromság miséi, amikről Favershami Haymo 1243–44-es, és egy évtizeden belül elterjedő liturgikus reformja rendelkezik.⁸ Ezek alapján sokkal inkább a misekönyv mintapéldányát tudjuk datálni, amely kora és egyszerűsége miatt az első ferences szerzők közé tartozhatott. A 13. század második felében ezt a kéziratot másolták át Magyarországon, a másolókra jellemző módon változatlanul hagyva a törzsszöveget, s a missale régies voltán, avultságán különböző helyeken történő pótlásokkal (margó, függelék-misék) illetve a szövegben magában törlésekkel segítettek.

A kézirat utólagos, a főszöveg írásánál kurzívabb jellegű javításai többnyire az említett Haymo liturgikus reformjaira vezethetők vissza. A kenti születésű szerzetes, „Anglorum decus et decor”, a rend első angliai provinciális és a rend negyedik generális kortársai között is kiemelkedett egyházi és világi műveltségével, tájékozottságával. Nem véletlen, hogy sokat szerepel a ferences szabályzat körüli vitákban, pápai küldöttség tagjaként megfordul Niceában a bizánci császárnál és patriarchánál, s pápai utasításra kidolgozza rendje átfogó liturgikus reformját.⁹ A harmadik káptalan (1223) ugyanis a breviarium kivételével a római rítust rendeli el az istentiszteletre: „clerici faciunt divinum officium secundum ordinem sanctae Romanae ecclesiae, excepto psalterio, ex quo habere potuerunt breviaria”, a laikus testvéreknek pedig — ha a zsolnákat nem ismerik — az írástudatlanokhoz hasonlóan a Miatyánkot kellett elmondani a kánoni órákban. A papok számának növekedésével azonban már 1230 körül megnőtt az igény a miseliturgia reformjára. Elsőként az 1230-as generális káptalanon, Assisiben hagytak jóvá liturgikus könyveket (breviarium, missale), amelyeket azután szétküldtek az egyes provinciákba.¹⁰ Nem alaptalan feltevésünk, hogy kéziratunk mintapéldánya időben ehhez a körhöz tartozhat. Ennek pontos igazolása azonban nehéz, mivel csak igen kisszámú missale (Van Dijk tudmása szerint kettő maradt fenn), s ezek egymás között is mutatnak eltéréseket, s kéziratuk felépítésében ezektől különbözőknek tűnik. A ferences liturgikus könyvekkel kapcsolatos kezdeti zavart jól magyarázza a ferencesek szegénységi fogadalma (amibe kezdetben a könyveket is beleértették), a szegény és képzetlen laikus rendtagok kezdeti nagy száma, a scriptoriumok felállításának hiányzó anyagi és szellemi feltételei. Mindezek tükrében Haymo *ordo missalis* megkönnyítette és következetessé tette a szerzők használatát, az instrukciók és rubrikák átgondolásával, egyértelművé tételével, bizonyos nyelvi egyszerűsítésekkel és az előforduló szövegek közötti utalórendszer megteremtésével. Mindezt részletesen tárgyalja Haymo legalaposabb monográfiája, Stephen J. P. Van Dijk.¹¹

A ferences missalékban bekövetkezett változást jól szemlélteti Szent Ferenc ünnepének (okt. 4.) alakulása.¹² Kisebb, de érdekes eltérésekkel missalénk is az eredeti változatot követi, amely még a kanonizációt követően, részben IX. Gergely pápa műveként született meg:

Intr.:	Dilectus Deo et hominibus
Oratio:	Deus qui ecclesiam tuam
Epistola:	Fratres michi autem absit gloriari
Graduale:	Christus purgavit peccata illius
Versus:	In multitudine electorum
All. Versus:	Lux vera illuminans omnem hominem

Evang.:	Confiteor tibi pater domine
Offert.:	Serve meus ecce testem populi
Secreta:	Munera tibi domine dicata
Communio:	Factus est dominus fortitudo mea
Postcomm.:	Ecclesiam tuam quesumus domine

Ezzel szemben a Haymo-féle revízió a következő:

Intr.:	Gaudeamus omnes
Oratio:	ua.
Epistola:	ua.
Graduale:	Os iusti meditabitur
Versus:	O patriarcha pauperum Hic Franciscus pauper
Evang.:	Respondens Ihesus dixit confiteor tibi
Offert.:	Veritas mea
Secreta:	ua.
Communio:	Fidelis servus
Postcomm.:	ua.

Kódexünk három helyen határozottan követi a margóra bemásolva a Haymo-változatot: Off., Ev. és Comm., az Intr.-nál pedig szemmel láthatóan kivakarták az eredetit, hiszen a második sorban változatlanul meghagyták az *Os iusti* folytatását és helyébe a *Gaudeamus* másolták be. Ugyanezt bizonyítja a második kolumna fölé másolt szöveg, amely a Haymo-ordo egyik rubrikájával egyezik meg szószerint: „Infra octavam et ipsa die octava fit idem officium quod in die, excepto quod infra octavam cantatur introitus *Os iusti meditabitur*. De festivitatibus vero qui infra octavam veniunt nichil tunc agitur, sed post octavam celebrantur...¹³. Hasonlóképpen Haymo tanulmányaival és utazásaival hozzák kapcsolatba a votív misék közé felvett Alexandriai Szent Katalin, Antiochiai Szent Margit és Magyarországi Szent Erzsébet ünnepeit. Szent Klára csak azért nem sorolható ide, mert Haymo halála után kanonizálták (1253), illetve, mivel halála után sem illesztették be ünnepét az ordóba, éppen 1255 a terminus ante quem a Haymo-féle liturgikus reformok kibocsátásának.

A f. 79. verzón Szent Erzsébet miséje után másolta be az említett közel egykorú kezek egyike a „Contra persecutores” rubrumú votív misét, amit egyébként *Missa in tempore belli*, vagy *Pro rege et regina* votív miseként is ismerünk.¹⁴ Jellegzetessége, hogy mindhárom könyörgés említi a királyt, királynét és gyermekeiket. Feltehető, hogy ha ezek a könyörgések nem illettek volna az akkori uralkodó családjára, akkor a *Pro rege* típusú misék közül egy másikat választott volna a másoló, különösen, mivel az ide másolt misének azonos incipitekkel van egy olyan változata is, amelyből kimarad a királyi család említése.¹⁵ Ha még arra is gondolunk, hogy a f. 77. verzón, szintén már nem az első kéz által bemásolt *Pro rege sive imperatore* rubrumú votív misében *imperator nostro* S-t másolt be a scriptor, kézenfekvő Stephanusra, vagyis a 13. század második felében V. Istvánra gondolunk. A *Contra persecutores* könyörgések is nyugodtan szólhattak érte. (Fenn kell tartanunk persze annak a lehetőségét, hogy a másoló a névtelenséget rejtő, szokásos „N” betűt ötletszerűen cserélte csak „S”-re.) Az *imperator* cím alkalmazása az eszmetörténeti fejleményeknek tükrében egyáltalán nem meglepő. Amíg ugyanis a 11–12. században az *imperator* cím feltűnése a sacramentariumokban még a birodalmi területről való származás reminiscenciája volt,

addig a 13. században a cím használatának súlyos államjogi tartalma lett, az imperator által birtokolt szuverén jogokra való igényt jelentette.¹⁶

Ami a possessor-bejegyzést illeti, (42. kép) arról nem tudunk teljes bizonyossággal nyilatkozni. Amennyiben feltételezzük, hogy a kódex birtokosa magyarországi, akkor a Zemplén megyei Sara helysége gondolhatunk, többször is említve az oklevelekben az 1300-as években,¹⁷ sőt talán a személynévben 1324-ben előforduló változat („de Saaray”) is erre a településre utal.¹⁸ Ha azonban ezt elvetjük, tekintettel, hogy ez a kézirat legutolsó bejegyzése, ill. több, nem feltétlenül hazai használatra utaló, egy kéztől való bejegyzés előzi meg (Pro concordia, Pro navigantibus, egy oldalmi terjedelemben Benedictio navis, Ordo ad reconciliandum apostantes a fide) egy másik lehetőséget is felvethetünk.

Az 1280-as években alapították a ferencesek az Arany Horda területén két custodiát, közülük az egyiknek volt Saray (=Szeráj) a neve.¹⁹ A kézirat ottani használatára egyébként semmi jel nem mutat, ám köztudomású, hogy a magyarországi ferencesek jelentős szerepet vittek az ottani térítésben,²⁰ ami Timur támadásáig, az 1390-es évekig folytatódott. Maga a kézirat persze Európában is possessora birtokába kerülhetett. Lázár testvér személyére a későbbiekben még talán nyújthatnak információt a keleti ferences térítésekkel foglalkozó – s jelenleg hozzáférhetetlen – kézikönyvek.²¹ Magyarországi forrásokban tudomásunk szerint a név eddig nem fordult elő. A rendre vonatkozó olaszországi feljegyzések rendszeres közzététele igen jól halad, közöttük számos magyarországi szerzetesre vonatkozó feljegyzés található, amiket természetesen érdemes lenne kigyűjteni és közzétenni.²² A kódexünkre hasznosítható adatot azonban ezekben sem találtunk.

Végül közreadjuk a magyar szentek votív miséi könyörgéseinek az incipitjeit.²³

- Szt. István: f. 79v: Deus qui beatum Stephanum regem et confessorem tuum
Sacrificium quod tuae domine offerimus maiestati
Tuere quesumus domine familiam tuam
- Szt. László: f. 80r: Deus qui beato Ladislao regi nostro et confessori tuo pro terrenae
dignitatis
Sacrificium quod tuae domine offerimus maiestati quesumus ut inter-
cedente
Sumptis muneribus tuis ab omnibus nos domine peccatis
- Szent Imre: f. 82r: Deus qui beatum Hemicum iuvenili flore
Ad munera nostrae devocionis
Sociati sacramentorum tuorum munere

Az elmondottakból következik, hogy egy Haymo *ordo missalis*át tartalmazó kézirat használatát is valószínűsíthetjük a 13. század második felének Magyarországn.

JEGYZETEK

1. CENCI, C., OFM: *Bibliotheca Manuscripta ad Sacrum Conventum*. T. II. Assisi, 1981. A kézirat nála a No. 2102. tétel. Eredetileg kéziratunk f. 1 rektóján még egy possessor-bejegyzés állt, ma már csak „de libris...” látható.

2. Mazzatinti–Alessandri: *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*. Vol. 4. Forlì, 1894. No. 607. 118.

3. L. pl. a Szent Ferencre vonatkozó források kiadását. *Analecta Franciscana sive Chronica*

aliaque varia documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia. Tom. 10. Quaracchi–Firenze, 1926–41. 389–396. *Missae in honorem S. Francisci* fejezet.

4. MEZEY, L.: *Album des spécimens*. In: *HAJNAL*, 1.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Bp., 1959.³ No. 126., No. 122.

5. Uo. No. 112.

6. *HAJNAL*, ST.: *Vergleichende Schriftproben*

zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert. Bp.–Leipzig–Milano, 1943. No. 19., No. 23.b. és DL 42. (V. István, 1257)

7. A kódexet négy fedőfestékes, számos kék-vörös tollrajzos iniciálé, ezeken kívül egyszerű vörös iniciálék és sorzárólécek díszítik. A temperával festett iniciálék – f. 38r T(e igitur), f. 39r F(ratres), f. 66r D(eus), f. 67r I(n diebus) – közül az első a mise kánonjához, a harmadik Szent Ferenc oratóiójához készült. A fennmaradt kettőt a rendelkezésre álló fényképek alapján nem sikerült lokalizálni. A festett iniciálék 10–14 betűsor magasságúak. A kánonhoz készült oldalról kézhez kapott színes felvétel alapján a betűk tompa kék háttér elé kerültek, a betűtörzsek vörösek, az indák zöldek, a kontúrok feketék. A betűk formáját szögletekben megtörtő vonallal követő körvonallal, a betűkre fonódó inda, melyet centrálisan vagy szimmetrikusan elhelyeztet, legyezőszerűen elhelyezett stilizált levelekből álló és egy rüggyel is díszített palmetta vagy palmették jellemeznek, a 13. század közepi – későromán – német és a hatókörébe tartozó területek sajátja. Miként ebben a kódexben, ennek a területnek iniciáléiban is előfordulnak a karoling művészetből eredő, még a romanikában is élő, s egyben a korabeli francia könyvfestészet hatását is sejtető, állatok és madarak kombinációjából született torzlények (f. 67r). A kódex kék és vörös iniciáléi egyszerű, kissé nyújtott betűkből állnak. Díszítésük kétféle. Jórésük a betű törzsével ellenkező színű tollrajz-díszítést kapott. A kódex díszítője azonban időnként egyéni, illetve ritkán mondható megoldásokkal is élt. Ilyennek tekinthető például az a szokása, hogy a betűkből hosszan kinyúló vonalakat több helyen szakította meg visszaforduló hurkokkal. A hurkok nyitott részét – az általános gyakorlatnak megfelelően kis karéjokból formált vonallal zárta le. Ezekből a karéjokból a rajzoló ötletéből fakadóan stilizált tölgyfalevelek nőnek ki. A kevésbé igényes iniciálékat a mester a betű törzsével ellenkező színű vonallal húzta át. A két-féle iniciálé szétszórta jelentkezik a kódexben és minden bizonnyal egy kéz munkája. A tárgyalt iniciálétípus az 1200-as években alakult ki, és a 13. század folyamán Közép-Európában mindennél előfordult. Egyéni változatokkal is bővelkedő, legszebb emlékei a 13. század közepi kódexekben és főleg okleveleken tűnnek fel. Mivel a kódex törzanyagát és a magyar szenteket tartalmazó részt egyforma iniciálék díszítik, feltehető, hogy a kódex Magyarországon készült. Ennek a feltételezésnek a festett iniciálék sem mondanak ellent, ugyanis a 13. század közepi magyarországi kódexek festett iniciáléinak többsége német orientációjú.

Az iniciálék leírásáért Wehli Tündének tartozom köszönettel.

8. Haymo-ra I. Van DIJK, S. J. P. Sources of the Modern Roman Liturgy. The Ordinals by Haymo of Faversham and Related Documents (1243–1307). Vols. 1–2. Leiden, 1963. (Studia et documenta Franciscana 10–11.) és Van DIJK,

S. J. P.–WALKER, J. H.: The Origins of the Modern Roman Liturgy. The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order in the Thirteenth Century. London, 1960.

9. Van Dijk–Walker: i. m. 3–39.

10. Uo.: 40–49.

11. L. 8. jegyz.

12. L. 38. számú kép, 3. jegyz. és Van Dijk: i. m. 378–382.; Van Dijk–Walker: I. m. 300–301. Kéziratunk eltérései a Haymo előtti típustól a következők: Grad.: Protege pastor bone, sancte Francisce animam nostram, Ev.: Designavit Dominus (Lc 10, 1–11), Off.: Oblatio mea munda est, Comm.: Si quis mihi ministrat me sequatur

13. Van Dijk–Walker: i. m. 301.

14. Szó szerint egyezik pl. Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio kiadásával. Bp., 1982. f. 304v.

15. A votív mise másik változatára: DESHUSSES, J.: Le sacramentaire grégorien. T. 1. Fribourg, 1979. 442.

16. GERICS J.: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. 237–249. A magyar király és az auctoritas imperandi a 13. században c. fejezet.

17. Pl. 1380 (Zichy-okmántár IV. k. 157–158.), 1396 és 1398 (Zsigmondkori Oklevéltár No. 4296, No. 5467.). Továbbá I. CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1. k. Bp., 1890. 361. (1454-es adat)

18. Zichy-okmántár I. 253.

19. BALANYI GY.: Adatok a ferencendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Katholikus Szemle 39 (1925) 70–84.

20. Uo.; TARDY L.: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp., 1980. 55–58. és uo. további irodalom. Idézi III. Miklós pápa egy 1278. évi levelét, amelyből kiderül a magyarországi ferencésekre vonatkozóan „plures fratres ejusdem ordinis inter Tartaros commorantur” (kiadva: THEINER, A.: Monumenta Historica Hungarum sacrum illustrantia. Roma, 1859. I. 337.) 55.; KARÁCSONYI J.: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp., 1923. I. k. 26., 37.

21. Főleg GOLUBOVICH, G.: Biblioteca bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano. Quaracchi–Firenze, 1906–27. vonatkozó kötetei.

22. CENCI, C.: Documentazione di vita assisina 1300–1530. Vols. 1–3. Grottaferrata, 1974–76. és Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana. II/2. La provincia del Santo dei Frati Minori Conventuali. Cura d. P. G. Luisetto OFM CONV. Padova, 1986.

23. L. 39–41. képek. Magyar szentek miscellanyja I. KNIEWALD K.: Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben. Pannonhalmi Szemle 14 (1939) 11–19.; TÖRÖK J.: Szent László a középkori magyarországi liturgiában. In: Athleta patriae. Szent László tanulmányok. Szerk.: MEZEY L. Bp., 1980. 135–160.

László Veszprémy: Ein mittelalterliches Franziskaner-Missale aus Ungarn in Assisi

Das in diesem Artikel beschriebene Missale aus Ungarn wird in der Bibliothek der Franziskaner zu Assisi unter der Signatur Cod. lat. 607. aufbewahrt. Aufgrund paläographischer Untersuchungen kann seine

Entstehung auf die zweite Hälfte des 13. Jhs. gesetzt werden, es enthält aber auch Eintragungen aus dem 14. Jh. Auf seinen ungarischen Ursprung weisen die Messeformeln von besonders in Ungarn verehrten Heiligen (Stephanus rex, Emericus, Ladislaus rex) hin. Die Formel "Pro rege"-Messe, wo auch der Buchstabe "S" vorkommt, läßt annehmen, daß das Manuskript unter König Stephan V. von Ungarn (1270–72) abgeschrieben worden ist. Obwohl im Katalog von P. Cesare Cenci OFM (1981) enthalten, war das Missale für ungarische Forscher bis jetzt unbekannt.

Obiges Manuskript ist die Abschrift eines frühen Exemplars der Franziskaner-Missalien, da es nur ein Fest des hl. Franziskus enthält, der hl. Antonius von Padua nur am Rand erwähnt wird und die Messen von der hl. Klara bzw. der hl. Elisabeth von Thüringen nur im Anhang vorkommen. Das Manuskript – und so z. B. auch das Fest des hl. Franziskus, s. Abbildung No. 1. – wurde an vielen Stellen dem Ordo missalis von Haymo von Faversham entsprechend korrigiert. Falls der Possessor (Frater Lazarus de Saray) aus Ungarn stammte, trug er den Namen einer Ortschaft im Komitat Zemplén, Sara. Eine andere Möglichkeit ist, daß er sich nach der Franziskaner-Custodie auf dem Gebiet der Goldenen Horde, Saray nannte. Die ungarische Franziskaner nahmen an der Mission des Ordens im Orient aktiv teil, obwohl das Manuskript keinen Hinweis darauf enthält. Es ist auch gut möglich, daß der Kodex nie ausserhalb von Mittel- und Westeuropa gelangte. Nach den dem Ordo von Haymo entsprechenden Eintragungen zu urteilen, wurde dieses Werk auch im Ungarn des 13. Jhs verwendet.